

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Любов Помиткіна

Національний авіаційний університет

Анотація:

У статті висвітлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей правового виховання підлітків як сукупності виховної діяльності школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямованої на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки учнів. Однією з найважливіших якостей, що її мають набути підлітки в процесі правового виховання, визнано особистісну відповідальність, яка визначається як ступінь інтернальності людини, пов'язаний з її ставленням до власного розвитку й особистісного зростання. На емпіричному рівні досліджено ступінь розвитку особистісної відповідальності в сучасних умовах навчання, тобто в онлайн-режимі, із постійною загрозою здоров'ю. Емпіричне дослідження засвідчило недостатній рівень розвитку особистісної відповідальності у підлітків, що пов'язано з їхньою відірваністю від безпосереднього контакту з вихователями й учителями, що зумовлено онлайн-навчанням і карантинном. З'ясовано, що особливо низькі показники інтернальності виявляються у сфері здоров'я, а отже, сучасні підлітки в умовах коронавірусу і пандемії повинні дбати про своє здоров'я більше, ніж вони вважають. Крім того, ми передбачаємо, що саме здорова особистість здатна ухвалювати правильні рішення й визначати адекватні норми і правила поведінки. Наголошено на необхідності впровадження в систему онлайн-навчання психолого-педагогічних заходів поза навчальними заняттями (особистісне спілкування зі шкільним психологом, представниками правового виховання, службою довіри тощо), а не обмежуватися лише годинами корпоративної культури з класним керівником. Це може активізувати розвиток особистісної відповідальності та розширити умови формування адекватного правового виховання підлітків в умовах пандемії.

Ключові слова:

інтернальність / екстернальність; онлайн навчання; особистісна відповідальність; пандемія; підлітки; правове виховання.

Аннотация:

Помыткина Любовь. Ответственность как основа правового воспитания подростков в условиях пандемии.

В статье представлены результаты теоретико-эмпирического исследования особенностей правового воспитания подростков как совокупности воспитательной деятельности школы, семьи, правоохранительных органов, направленной на формирование правового сознания, навыков и привычек правомерного поведения учащихся. Одним из важнейших качеств, которое должны усвоить подростки в процессе правового воспитания, является личностная ответственность. Она определяется в статье как степень интернальности человека, связанная с его отношением к собственному развитию и личностному росту. На эмпирическом уровне исследована степень развития личностной ответственности подростков в современных условиях обучения, то есть в онлайн режиме и с постоянной угрозой здоровью. Эмпирическое исследование показало недостаточный уровень развития личностной ответственности у подростков, что связываем с их оторванностью от непосредственного контакта с воспитателями и учителями, обусловленной онлайн обучением и карантинном. Особенно низкие показатели интернальности выявлены в области здоровья, а значит, современные подростки в условиях коронавируса и пандемии должны заботиться о своем здоровье больше, чем они думают. Кроме того, мы предполагаем, что именно здоровая личность способна принимать разумные решения в определении адекватных норм и правил поведения. Отмечена необходимость введения в систему онлайн обучения психолого-педагогических мероприятий вне учебных занятий (личное общение со школьным психологом, представителями правового воспитания, службой доверия и т. п.), а не ограничиваться только часами корпоративной культуры с классным руководителем. Это поможет активизировать развитие личностной ответственности и расширить условия осуществления адекватного правового воспитания подростков в условиях пандемии.

Ключевые слова:

интернальность / экстернальность; онлайн обучение; личностная ответственность; пандемия; подростки; правовое воспитание.

Resume:

Pomytkina Liubov. Responsibility as the basis of legal education of adolescents in the pandemic conditions.

The article highlights the results of theoretical and empirical research on the features of legal education of adolescents as a set of educational activities of schools, families, law enforcement agencies, aimed at forming legal awareness, skills and habits of lawful behavior of students. One of the most important qualities for assimilation of the legal education of an adolescent is defined as responsibility of the personality, which was defined as the degree of internality of a person associated with the attitude to own development and personality growth. At the empirical level, the level of development of personality responsibility in modern learning conditions, i.e. online and with a constant threat to health, has been studied. Empirical research has shown an insufficient level of development of personality responsibility in adolescents, which is associated with their detachment from direct contact and influence of educators and teachers, due to online learning and quarantine. Particularly low levels of internality in health care field, and therefore, modern adolescents in the conditions of coronavirus and pandemic need to take more care of their health than they expect. In addition, we assume that it is a healthy person who is able to make adequate decisions in determining adequate norms and rules of behavior. Emphasis is placed on the need to introduce psychological and pedagogical activities outside the classroom into the online learning system, and not be limited to hours of corporate culture with the class teacher: personal communication with a school psychologist, legal education representatives, trust service, etc., which can enhance responsibility of the personality and expand conditions of formation of adequate legal education of adolescents in the pandemic conditions.

Key words:

internality / externality; online learning; responsibility of the personality; pandemic; adolescents.

Постановка проблеми. Соціально-економічна та політична ситуація розвитку в нашій країні зумовлює перегляд і уточнення виховних впливів сучасної освіти на формування здорової,

психічно стійкої особистості учня, здатного протистояти навчальним викликам сьогодення в умовах світової пандемії.

Як відомо, правове виховання особистості – це сукупність виховної діяльності школи, сім'ї та правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки учнів. Однак, якщо йдеться про формування свідомості, набуття навичок і звичок, то до цієї сукупності виховних впливів необхідно додати психологічний складник. У період карантину перехід до навчання онлайн зумовлює посилення відповідальності як за успішність вивчення окремих предметів, так і за розвиток власних якостей у багатомірній структурі особистості.

Найбільше це стосується сучасних підлітків, оскільки їх перехідний кризовий вік потребує бунтарства й викиду надлишкової енергії, постійних переміщень і комунікації, викликів, перемог, доказів власної неперевершеності й здобутків. Брак позитивного зразка конструктивних реакцій і адекватної поведінки може заважати формуванню в них соціально прийнятних виховних норм і правил.

Актуальність вивчення проблеми правового виховання в підлітковому віці зумовлена необхідністю розуміння цього феномену як особливого соціального утворення та особистісної якості, що на сьогодні не отримало загального визнання, а тому потребує розроблення й обґрунтування. Найбільшою мірою питання формування правового виховання стосується підлітків як групи молодого населення, що починає активно й самостійно мислити. Завдання формування правового виховання сучасних підлітків – стратегічна мета освітніх закладів України [2; 4; 9]. Під час формування відповідальності підлітків, майбутніх випускників українських ЗВО, а надалі – спеціалістів у різних галузях виробництва, науки і культури, особливого значення набуває дослідження психологічних чинників, які впливають на цей процес. Однією з найважливіших якостей, необхідних для правового виховання підлітка, вважаємо особистісну відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правового виховання підлітків активно досліджується сучасними педагогами і психологами. Так, А. Дем'яненко і О. Ситник наголошують: від того, настільки якісним є правове виховання підлітків і молоді, здебільшого залежить стабільне майбутнє суспільства і держави, оскільки саме в молодому віці закладаються загальноприйняті в соціумі світоглядні позиції, ціннісні орієнтири та правова культура [3]. О. Смалько, С. Савчук у правовому вихованні надають перевагу особистісній відповідальності, яку розглядають як максимальне вираження суб'єктної позиції

людини в діяльності; «... добровільне покладання на себе обов'язків забезпечення умов її здійснення, гарантій її результату й готовність відповідати за будь-які наслідки; людина сама розглядає себе як відповідальну особу й сама визначає ступінь відповідальності, тому критерієм повноти привласнення особистістю відповідальності може слугувати узгодження необхідності з бажаннями й потребами особистості, тобто виникнення ініціативи» [6, с. 26]. Якщо відповідальність поєднується з ініціативою, додає Г. Вашенко, то необхідність стає внутрішньою спонукою самого суб'єкта [2]. Е. Помиткін, О. Іванова, досліджуючи особливості навчання в онлайн-режимі в період пандемії, наголошують на необхідності розвитку особистісної відповідальності як вчителів, так і самих учнів [7; 8].

З огляду на викладене вище, вважаємо за доцільне дослідити на теоретичному та емпіричному рівнях особистісну відповідальність як необхідний складник формування правової поведінки підлітків.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення особливостей розвитку особистісної відповідальності як основи правового виховання підлітків в умовах пандемії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми відповідальності особистості показав, що в межах вікової психології та педагогіки вчені здебільшого роблять акцент на феномені відповідальності як на морально-етичній якості, формі вияву локус-контролю, професійній якості та як на певній властивості особистості (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, І. Бех, С. Рубінштейн, М. Савчин та ін.) [1; 5].

У психології значну увагу феномену відповідальності приділяли як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Ж. Піаже акцентував на вивченні внутрішньої відповідальності як на важливій основі морального розвитку людини. С. Рубінштейн розмежував відповідальність ретроспективну (за виконану дію) та перспективну (відповідальність за те, що потрібно зробити). К. Муздибаєв, проаналізувавши еволюцію відповідальності, виокремив її сутнісні ознаки (справедливість, пунктуальність, чуйність, наполегливість, сміливість тощо). К. Абульханова-Славська розробила теорію відповідальності, у якій розглядається взаємозв'язок відповідальності з ініціативою як із певною формою активності суб'єкта, обґрунтовується ідея добровільності, самодисципліни, самостійності. М. Савчин окреслив структуру відповідальності й розглянув

її в навчально-виховному, психологічному та політичному аспектах [5].

Формування відповідальності, зокрема й громадянської, у підлітковому віці зумовлено віковими особливостями цього періоду. У дослідженнях Б. Ананьєва, І. Беха, В. Панка, Л. Помиткіної, С. Ставицької підлітковий вік визначається як сенситивний для формування та розвитку особистісної відповідальності, що зумовлено поєднанням зовнішніх, соціальних і внутрішніх психологічних чинників, які спонукають особистість до активного самопізнання, пошуку, вибору й реалізації форм правового виховання у власному життєвому просторі.

Дж. Роттер вивчав відповідальність людини крізь призму суб'єктивного контролю. Учений на теоретичному і практичному рівнях дослідив міру відповідальності як вияв екстернальності («у моїх вчинках і негараздах винні інші») або інтернальності («відповідальність за свої дії покладаю на себе»). Завдяки розробленому ним опитувальнику, можна оцінити рівень суб'єктивного контролю за різноманітними ситуаціями, тобто визначити ступінь відповідальності людини за свої вчинки, поведінку відповідно до норм і правил, за власне життя, а також за вибір і постановку глобальних цілей. Дж. Роттер довів, що люди відрізняються за тим, як вони пояснюють причини значущих для себе подій і де локалізують контроль над ними. Можливі два полярні типи такої локалізації: екстернальний (зовнішній локус) та інтернальний (внутрішній локус). Для першого типу характерна ситуація, коли людина вважає: те, що відбувається з нею, не залежить від неї, а є результатом дії зовнішніх чинників (наприклад, випадковості або втручання інших людей). Особливістю другого типу є інтерпретація людиною значущих подій як результату власних зусиль.

Розглядаючи два полярні типи локалізації, слід урахувати, що для кожної людини характерний свій рівень суб'єктивного контролю над значущими ситуаціями. Локус контролю конкретної особистості більш-менш універсальний щодо різних типів подій, з якими їй доводиться стикатися як у разі успіху, так і невдач. Загалом людям з екстернальним локусом контролю здебільшого властива конформна й поступлива поведінка, вони воліють працювати в групі, найчастіше пасивні, залежні, тривожні та невпевнені в собі. Люди з інтернальним локусом більш активні, незалежні, самостійні в роботі, вони часто мають позитивну самооцінку, що пов'язано з вираженою впевненістю в собі та терпимістю до інших людей.

Отже, ступінь інтернальності кожної людини пов'язаний з її ставленням до власного розвитку й особистісного зростання. Отже, у процесі правового виховання старшокласників ми прагнули дослідити рівень їх особистісної відповідальності в сучасних умовах навчання, тобто в онлайн, та з постійною загрозою здоров'ю.

Методи та результати дослідження. Емпіричне дослідження рівня розвитку особистісної відповідальності підлітків проводилося серед вікової категорії 14-15 років, кількістю 120 осіб. Опитування респондентів відбувалося в онлайн-форматі протягом 2-х місяців. Основним критерієм розвиненості правового виховання було визначено міру відповідальності особистості, що й зумовило доцільність використання модифікованого варіанта опитувальника американського психолога Дж. Роттера «Рівень суб'єктивного контролю». Обрана методика дала змогу діагностувати загальну інтернальність та екстернальність підлітків, інтернальність у сфері досягнень, інтернальність у сфері невдач, у сфері сімейних стосунків, у сфері навчальних стосунків, у сфері здоров'я та хвороб. Ми передбачали, що рівень суб'єктивного контролю є узагальненою характеристикою особистості та комплексною ознакою міри відповідальності в умовах онлайн-навчання в період карантину.

У табл. 1 наведено узагальнені емпіричні дані, отримані за показниками опитувальника, що характеризують різні сторони вияву відповідальності підлітків.

Як свідчать дані таблиці, за шкалою загальної інтернальності (Iz) респонденти отримали 15,0 балів, що є показником, нижчим ніж середній (мах. – 44). Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Лише 31,0% респондентів, у яких цей показник є високим, вважають, що здебільшого важливі подій в їхньому житті були результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати, а отже, беруть на себе відповідальність за свою поведінку загалом. Середній показник рівня суб'єктивного контролю виявлено лише у 27,7% підлітків, що вказує на їх невизначеність у відповідальності за свої дії. Низький показник за шкалою Iz має більшість (41,3%) респондентів, що відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі підлітки не бачать зв'язку між своїми діями та значущими подіями, які вони розглядають як результат випадку або дій інших людей.

Шкала інтернальності у сфері навчальних стосунків (Ip) характеризує вибірку з погляду вміння налагоджувати стосунки в шкільній

спільноті та проектувати ці стосунки на майбутні навчальні взаємини. За даними таблиці респонденти отримали 3,0 бали (мах. – 8), що відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Високий Іп свідчить про те, що

респонденти вважають себе, свої дії важливим фактором організації власних стосунків як з учителями, так і зі шкільним оточенням, низький же вказує на схильність надавати більш важливого значення зовнішнім обставинам.

Таблиця 1

Кількісні показники розподілу рівня суб'єктивного контролю підлітків

n=120

Шкали РСК	Рівні розподілу респондентів, %			Вираженість показників	
	Високий	Середній	Низький	Срд. зн., бали	%
Шкала загальної інтернальності, Із	31,0	27,7	41,3	15,0	34,1
Інтернальність у сфері навчальних стосунків, Іп	31,5	38,2	30,3	3,0	37,5
Інтернальність у сфері сімейних стосунків, Іс	20,2	26,9	45,9	1,2	24,0
Інтернальність у сфері досягнень, Ід	42,3	39,2	18,5	4,0	36,4
Інтернальність у сфері невдач, Ін	24,7	41,3	34,0	6,0	54,5
Інтернальність у ставленні до хвороби чи здоров'я, Ізд	2,0	41,0	57,0	1,0	25,0
Життєва стратегія	32,3	33,2	34,5	4,4	31,2

Загалом отримані емпіричні дані розподілилися так: у 31,5% підлітків виявлено високий рівень показника, у 38,2% – середній і в 30,3% – низький рівень суб'єктивного контролю, тобто підлітки поведуться як екстернали й не переймаються проблемою встановлення адекватних стосунків. Отже, можна констатувати, що за показниками інтернальності ми отримали переважно низький рівень суб'єктивного контролю респондентів, що вказує на низький рівень розвитку особистісної відповідальності щодо правового виховання.

Як видно з табл. 1, за шкалою інтернальності у сфері досягнень (Ід) усереднений показник респондентів дорівнює 4,0 балам, що відповідає низькому рівню (мах. – 11). Високий показник за цією шкалою мають 42,3% респондентів, що свідчить про високий рівень суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями. Це ті учні, які вважають, що найбільших досягнень у своєму житті вони домоглися самі, і які здатні з успіхом демонструвати високий рівень правового виховання.

Низький показник за шкалою Ід виявлено у 18,5% респондентів. Це учні, які пов'язують свої успіхи та досягнення із зовнішніми обставинами – везінням, щасливою долею або допомогою інших людей, що характеризує їх як екстерналів. У 39,2% респондентів виявлено середній рівень інтернальності у сфері досягнень, і це означає, що в різних обставинах підлітки поведуться або як інтерналі, тобто відповідають за свої вчинки, або як екстернали – перекладають відповідальність за досягнуте на інших людей або

на зовнішні обставини. Загалом рівень інтернальності підлітків у сфері досягнень дорівнює 36,4%, що є показником, нижчим ніж середній, і характеризує підлітків із нашої вибірки як недостатньо відповідальних за свої дії і вчинки у сфері досягнень.

За шкалою інтернальності у сфері невдач (Ін) усереднене значення суб'єктивного контролю у досліджуваних дорівнює 6 балам (мах. – 11). Високий показник за цією шкалою мають 24,7% респондентів, що свідчить про розвинене почуття суб'єктивного контролю учнів щодо негативних подій і ситуацій і виявляється у схильності звинувачувати себе в різноманітних неприємностях і невдачах. Середній показник виявлено у 41,3% респондентів, тобто майже половина з них виявляють себе і як екстернали, і як інтерналі, відповідно до різних неприємних ситуацій.

Низький показник виявлено у 34,0% респондентів, що свідчить про схильність приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати їх результатами невезіння. Загалом середній показник інтернальності у сфері невдач, що дорівнює 6,0 балам, вказує на 54,5% відповідальності підлітків у цій сфері. Це означає, що в разі невдач старшокласники все-таки більше схильні до аналізу своїх проблем та прагнуть їх розв'язувати, хоча й з неохотою.

Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороб (Ізд) є особливо важливою, оскільки сучасні підлітки в умовах коронавірусу та пандемії повинні дбати про своє здоров'я

більше, аніж вони вважають. Крім того, ми передбачаємо, що саме здорова особистість здатна ухвалювати правильні рішення щодо визначення адекватних норм і правил поведінки. Як доводять дослідження в різних галузях (психологічні, психофізіологічні, медичні, соціологічні та ін.), сучасні школярі перевантажені інформаційними технологіями, рекламним впливом і, переоцінюючи власне здоров'я, намагаються бути активними та мобільними. Зважаючи на це, багато підлітків має шкідливі звички: тютюнопаління (особливо дівчата), постійне вживання слабоалкогольних напоїв, зокрема таких, як пиво, що спричиняє ще більшу залежність, ніж рідковживані міцні напої, вживання енергетичних напоїв, що виснажує біологічну енергетику молодого незрілого організму тощо. Зазвичай завдяки молодості організму та компенсаторним механізмам у підлітковому віці юнаки та дівчата не відчувають загрози власному здоров'ю, що зазвичай дається знаки після 30-35 років.

Підтвердженням цього є отриманий показник щодо інтернальності у сфері здоров'я та хвороб (Із), який становить усього 1,0 бал (макс. – 4,0), що відповідає лише 25,0%, тобто свідчить про низький рівень інтернальності. Високий показник Із свідчить про те, що людина вважає себе багато в чому відповідальною за своє здоров'я і прагне займатися спортом чи фізкультурою, вести здоровий спосіб життя. Людина з низьким Із вважає здоров'я і хвороби результатом випадку й сподівається на те, що одужання станеться внаслідок дій інших людей, насамперед лікарів. Як свідчать дані таблиці, низький рівень інтернальності виявлено у 57,0% респондентів, у 41,0% – середній рівень і лише 2,0% підлітків мають високий рівень інтернальності у сфері здоров'я. Це означає, що здоровий спосіб життя

підтримує та частина юнаків і дівчат, що серйозно займаються спортом, але, на жаль, їх незначна кількість. Для нашого дослідження цей показник також є дуже важливим, оскільки лише здорова молода людина здатна глобально мислити про побудову власного майбутнього та приймати конституційні норми і правила поведінки.

Висновки. У результаті теоретико-емпіричного дослідження особистісну відповідальність було визнано однією з основних характеристик правового виховання підлітків в умовах пандемії. Особистісну відповідальність вчені і практики розглядають як міру інтернальності/екстернальності, що спонукає підлітка брати відповідальність на себе, усвідомлювати необхідність підвищеної самооцінки власних дій і вчинків, зважати на індивідуальні особливості власного здоров'я та здібності до навчання. На жаль, емпіричне дослідження засвідчило недостатній рівень розвитку особистісної відповідальності в підлітків, що пов'язуємо з їхньою відірваністю від безпосереднього контакту з вихователями і вчителями, що зумовлено онлайн-навчанням і карантинном.

Отже, необхідно впроваджувати в систему онлайн-навчання психолого-педагогічні заходи поза навчальними заняттями й не обмежуватися лише годинами корпоративної культури з класним керівником. Уведення годин особистісного спілкування зі шкільним психологом, представниками правового виховання, службою довіри тощо може активізувати розвиток особистісної відповідальності та розширити умови формування адекватного правового виховання підлітків в умовах пандемії.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна Віта, 1995. 202 с. URL: https://www.psyh.kiev.ua/%D0%B5%D1%85_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 15.11. 2020).
2. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді та батьків. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191 с.
3. Дем'яненко А., Ситник О. Значення правового виховання підлітків у процесі формування їх громадянської свідомості. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка*. 2020. № 30. Том 4. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/30.212527> (дата звернення: 15.11. 2020).
4. Дмитрієва О. І. Дослідження деяких аспектів правового виховання у науковій літературі. URL: <file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%88>

References

1. Bekh I.D. (1995). Vid voli do osobystosti. Kyiv: Ukraina Vita. 202 p. URL: https://www.psyh.kiev.ua/%D0%B5%D1%85_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 15.11. 2020) [in Ukrainian]
2. Vashchenko G. (1994). Educational ideal: a textbook for teachers, educators, youth and parents. Poltava: Poltava Herald. 191 p. [in Ukrainian]
3. Demyanenko A., Sytnyk O. (2020). The importance of legal education of adolescents in the process of forming their civic consciousness. Current issues of the humanities: interuniversity. coll. of scient. works of young scientists of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. № 30. Volume 4. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/30.212527> (access date: 15.11. 2020). [in Ukrainian]
4. Dmitrieva O.I. (2010). Research of some aspects of legal education in the scientific literature. URL: <file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%88>

- B8%D0%BD/ Downloads/ apko_2010_1_19.pdf (дата звернення: 15.11. 2020).
5. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1228292 (дата звернення: 15.11. 2020).
 6. Смалко О. В., Савчук С. В. Погляди філософів та педагогів-класиків на відповідальність і відповідальне ставлення до батьківства. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка*. 2020. Вип. 1(24). URL: <https://doi.org/10.33842/2219-5203-2020-1-24-25-29> (дата звернення: 15.11. 2020).
 7. Тимків І. М. Особливості формування громадянина сучасної України в контексті політичного виховання. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Серія: «Філософія»*. 2015. Вип. 45. Ч. II. С. 158–166.
 8. Pomytkin E. O., Pomytkina L. V. Strategy and Tactics of Conscious Psychological Counteraction of Humanity to Viral Diseases. *Philosophy, psychology and pedagogics against COVID-19: Manual* / ed.: V. V. Rybalka, A. P. Samodryn, O. V. Voznyuk and others; a team of authors. Zhytomyr: Private enterprise Euro-Volyn, 2020. P. 119–133. URL: <http://emed.library.gov.ua/jspui/handle/123456789/160>.
 9. Pomytkin E. O., Pomytkina L. V. & Ivanova O. V. Electronic resources for studying the emotional states of new ukrainian school teachers during THE COVID-19 PANDEMIC. *Information Technologies and Learning Tools*. 2020. Vol. 80(6). P. 267–280. URL: <https://doi.org/10.33407/itlt.v80i6.4179>.
- D0% BD / Downloads / apko_2010_1_19.pdf (access date: 15.11. 2020). [in Ukrainian]
5. Savchin M.V. (2008). Psychology of responsible behavior: a monograph. Ivano-Frankivsk: City of NV. 280 p. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?Doc_id=1228292 (access date: 15.11. 2020). [in Ukrainian]
 6. Smalko O.V., Savchuk S.V. (2020). Views of philosophers and teachers-classics on responsibility and responsible attitude to parenthood. *Scientific Bulletin of Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University. Series: Pedagogy*. 2020. Vip. 1 (24). URL: <https://doi.org/10.33842/2219-5203-2020-1-24-25-29> (access date: 15.11. 2020). [in Ukrainian]
 7. Tymkiv I.M. (2015). Features of the formation of the citizen of modern Ukraine in the context of political education. *Bulletin of KhNPU named after G.S. Skovoroda. Series: "Philosophy"*. Vip. 45. Part II. P. 158–166. [in Ukrainian]
 8. Pomytkin E.O., Pomytkina L.V. (2020). Strategy and Tactics of Conscious Psychological Counteraction of Humanity to Viral Diseases. *Philosophy, psychology and pedagogics against COVID-19: Manual* / ed.: V. V. Rybalka, A. P. Samodryn, O. V. Voznyuk and others; a team of authors. Zhytomyr: Private enterprise Euro-Volyn. P. 119–133. URL: <http://emed.library.gov.ua/jspui/handle/123456789/160>. [in English]
 9. Pomytkin E. O., Pomytkina L.V. & Ivanova O.V. (2020). Electronic resources for studying the emotional states of new ukrainian school teachers during THE COVID-19 PANDEMIC. *Information Technologies and Learning Tools*. Vol. 80 (6). P. 267–280. URL: <https://doi.org/10.33407/itlt.v80i6.4179>. [in English]

Відомості про автора:**Помиткіна Любов Віталіївна**

Lyubvit@ukr.net

Національний авіаційний університет,
просп. Любомира Гузара, 1,
м. Київ, 03058, Україна

doi: 10.33842/22195203/2021/25/32/37

*Матеріал надійшов до редакції 26.11.2020 р.**Прийнято до друку 16.12.2020 р.***Information about the author:****Pomytkina Liubov Vitaliivna**

Lyubvit@ukr.net

National Aviation University,
Av. Lubomira Guzara, 1,
Kyiv, 03058, Ukraine

doi: 10.33842/22195203/2021/25/32/37

*Received at the editorial office 26.11.2020.**Accepted for publishing 16.12.2020.*